

Кайыров Асан Бакиевич^{*1}

Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, қауымдастырылған профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 194, assan.kairov@mail.ru, ORCID ID: 0009-0000-0657-6770

**Қ.ЖҰБАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЕМЛЕСІ МЕН ЖАЗУЫ
ЖӘНЕ ТЕРМИНОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Аңдатпа. Бұл мақалада Қ.Жұбановтың қазақ тілінің емлесі мен жазуына, орфографиясы мен терминологиясына байланысты ғылыми көзқарастары қарастырылады.

Мақаланың негізгі мақсаты – ғалымның қазақ жазуының негізгі принциптері, үндестік заңының маңызы, латын жазуына негізделген қазақ әліпбиінің жобасы, термин сөздер мен олардың жасалуы, жазылуы туралы зерттеулерінің мәнін ашып көрсету. Жұмысты жазу барысында сипаттама, талдау, тарихи-салыстырмалы әдістер қолданылды.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Қ.Жұбановтың ғылыми жұмыстарының басым бөлігі ХХ ғасырдың 20-30 жылдары қазақ жазуының латын графикасына ауысуына орай пайда болған теориялық және практикалық мәселелермен тығыз байланысты. Әсіресе, ғалымның қазақ жазуының фонетикалық принципке негізделуін анықтауы, осыған орай қазақ тілінің жалғамалы тілдер қатарына жататыны мен қосымшалардың әртүрлі болып үндестік заңына сәйкес жалғанатыны туралы көзқарасы, латын таңбалы қазақ жазуының емле ережелері мен жазу заңдылықтарын жетілдіру туралы пікірлері, кірме сөздер мен кейбір төл сөздеріміздің жазылуына қатысты айтқан ойлары, жазу мен әліпбиге байланысты ұсыныстары, термин сөздердің анықтамасы мен ерекшеліктері, жасалуы, сөздің терминдік ұғымы, сөз ұғымы мен ғылыми ұғымның айырмашылықтары туралы тұжырымдары, термин қабылдаудың қазақ тілінің емле ережелеріне сай принциптерін жасап ұсынуы сол кезеңдегі маңызды ғылыми жаңалықтар болып табылады. Аталған мәселелерге байланысты ой-пікірлерін ғалым мысалдармен дәлелдеп, дәйектеп отырады.

Кілт сөздер. Емле, емле ережелері, жазу, жазу заңдылықтары, латын жазуы, әліпби, алфавит, орфография, үндестік заңы, дауысты дыбыс, дауыссыз дыбыс, қосымшалар, термин сөздер, терминжасам принциптері, т.б.

Кіріспе. Профессор Қ.Жұбанов – қазақ тіл білімінің фонетика, морфология, синтаксис, әдеби тіл, т.б. көптеген мәселелері бойынша маңызды ғылыми зерттеу еңбектер жазған көрнекті ғалым. Әсіресе, әліпби, жазу, емле, терминология, орфография, орфоэпия мәселелері Қ.Жұбановтың ғылыми қызметінің маңызды бағыттарының бірі болды. Бұл тақырыптарға деген практикалық қызығушылығы 1920–1930 жылдары оларды теориялық тұрғыдан тереңірек зерттеуіне жол ашты. А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, Е.Омаров, Т.Шонанов, Қ.Кемеңгеров сынды қазақ тіл білімінің көрнекті өкілдерімен қатар, Қ.Жұбанов та алғашқылардың бірі болып осы салаларға қатысты бірнеше маңызды ғылыми еңбектер жазды. Ол еңбектеріндегі ғалымның латын графикасына көшкеннен кейінгі қазақ тілінің әліпбиі мен алфавиті, жазу мен емлесі, қазақ тілі орфографиясының негізгі принциптері, термин сөздер мен

олардың жазылуы туралы ой-пікірлерін анықтау мақаламыздың зерттеу нысаны мен тақырыбының өзектілігін білдіреді.

Мақаланың негізгі мақсаты – Қ.Жұбановтың аталған мәселелер бойынша қазақ тіл білімі ғылымының теориясына қатысты зерттеулерін қазіргі ғылыми ой-пікірлермен салыстыра талдап, бүгінгі теориялық тұжырымдар тұрғысынан айқындау. Бұл мақсатқа жету үшін ғалым еңбектеріндегі латын графикасына негізделген қазақ әліпбиі мен алфавитін жасау, оны қазақ тілінің табиғи ерекшеліктеріне сәйкестендіру, жазу емлесін жүйелеу және жетілдіру, қазақ тілінің орфографиялық және орфоэпиялық заңдылықтарына сай дыбыстардың өзіндік ерекшеліктерін айқындап, орфографияның негізгі принциптерін анықтау, тілімізге енген термин сөздердің жазылу тәртібін жүйелеу тәрізді мәселелердің шешімін бағалау міндеттері қойылды.

Зерттеу материалы мен әдістері. Мақалада Қ.Жұбановтың қазақ тілінің емлесі мен жазуы және терминологиясы мәселелеріне қатысты ой-пікірлері зерделенді. Аталған мәселелерге байланысты ғалымның қазақ жазуының принциптері, үндестік заңының ролі, латын таңбалы қазақ жазуының емле ережелері, әліпбиге байланысты ұсыныстары, термин сөздер мен олардың жасалуы, ерекшелігі, терминологиялық принциптер туралы ойлары мен тұжырымдары зерттеу материалы ретінде кеңінен сипатталды.

Мақалада талдау, жүйелеу әдістері пайдаланылып, зерттеу еңбектері турасында ғалымның өзінің ғылыми көзқарастары мен пайымдаулары негізге алынды.

Нәтижелер мен оларды талқылау. Мақалада профессор Қ.Жұбановтың қазақ тілінің емлесі мен жазуы және терминологиясына байланысты зерттеу еңбектеріндегі емле ережелері мен жазу принциптері, орфография мен алфавитке қатысты жобасындағы ұсыныстары, термин сөздердің анықтамасы мен олардың ерекшелігі жөнінде жазған тұжырымдары, қазақ әдеби тілінің принциптері туралы ойлары, физика, математика, лингвистика терминдерінің жасалуы жайында көзқарастарының ғылыми-теориялық негізі бүгінгі тіл білімі тұрғысынан айқындалып сипатталды. Ғалымның ғылыми еңбектеріндегі негізгі теориялық зерттеулері мен ой-пікірлері кеңінен қарастыруды қажет етеді.

Қ.Жұбановтың «Әліппеміз бұқарашыл болсын» еңбегі – 1929 жылы маусым айында Қызылорда қаласында болған ғылыми-орфографиялық конференцияда орыс тілінде жасаған баяндамасының қазақша стенограммасы. Ғалым бұл зерттеуінде қазақ жазуы фонетикалық принципті ұстануы керек деген пікірде болды, өйткені ол емле сол тілдің жаратылыс заңына негізделуі керек екенін, ал тіліміздің жаратылысына қарағанда, емлеміз дыбыс негізді болуы қажет екенін айтты. Автор туыс жүйелі емле жасасақ та, оның дыбыс жүйелі емледен айтарлықтай өзгеше болмайтынын алға тартады. Себебі туыс жүйелі емле негізінен сөз түбіріне сүйеніп қолданылатыны, ал бізде сөз түбірінің өзгермейтіні және ол дыбысталуға сәйкес келетіні айтылған. Жазушы жалғауларды бәрібір туыс негізінде жаза алмайтынын, өйткені жалғау мәселесінде туыстық жағынан әлі толық түсінік қалыптаспай жатқанын атап өтеді. Сондықтан ол сөз түбірінің туыстық негізде, ал жалғаулардың дыбыс жүйесімен жазылуы керек екенін, солай жасалған емленің мінсіз әрі жеңіл болатынын, себебі сөз түбірі көп жағдайда өзгеріссіз қалатынын дәлелдейді. Сол себепті мақалада дыбыс емлесі мен туыс емленің арасында үлкен айырмашылық болмайтыны және сөз тұлғасын бұзбау үшін туыс жүйелі емленің аса қажет еместігі баяндалады [1, 332-б.].

Қ.Жұбанов бұл пікірін, екінші жағынан, қазақ тілінің жалғамалы тілдер тобына жататындығымен байланыстырады. Ол біздің тіліміздің жалғамалы (агглютинативті) тіл екенін, түрікшілдердің тілімізде әлі дербес тұлғасы жоқ сөздер барын көрсетіп отырғанын айтады. Оның айтуынша, бұған зат есімнен шыққан сын есімдер айғақ бола алады, себебі олардың мағынасы сөздің соңындағы дыбысына емес, сөйлемдегі орнына

байланысты білінеді. Сондықтан тіл құралын тек сөз жүйесіне емес, сөйлем жүйесіне де сүйеніп құру қажет екенін аңғартады. Ол тіліміз осындай сатыда тұрғандықтан, емлені сөз жүйесіне негіздеуге болмайтынын, бізге қолайлысы дыбыс жүйесі екенін алға тартады.

Қазақ жазуы үшін қандай принципті басшылыққа алу керек деген мәселеде Қ.Жұбанов өзге түркі тілдеріндегі қосымшалардың жалғану ерекшеліктеріне де назар аударады. Ол бізде көптік жалғау -лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер болып жазылатынын, ал ұйғыр әліппесінде бұл жалғаудың тек -лар түрінде, шағатай тілінде -лір түрінде берілгенін, сондай-ақ анатолы түркі мен татар тілінде де -лір түрінде жазылғанын мысал етеді. Осыған байланысты ол қазақ тілінің табиғатына сай жазу түрін таңдау керегін айтады. Оның пайымдауынша, көптік жалғаудың қазақ тілінде төрт түрі бар және олардың бәрін ысырып қойып, тек бір -лар түрін қолдануға болмайды, өйткені бұл оқыту ісін ауырлатып, сауат ашу жұмысын қиындатады. Сондықтан сауаттану жұмысы тиімді жүруі үшін жазу сөздің естілуіне жақын болуы керек деген ой білдіреді. Сонымен автордың бұл көзқарасы, бір жағынан, қазақ тілінің жалғамалы тілдер тобына жататындығымен, екінші жағынан, тіліміздің негізі - үндестік заңымен байланысты айтылса керек. Өйткені ғалым «сөз мүшелерін матастырып ұстайтын арқанның ең күштісі - түбір мен қосымша мүшелердің үндесуі, бұл заңды сингармонизм дейміз» деп жазған еді.

Қ.Жұбанов емле мәселесіне қатысты көзқарасын қазақ және орыс тілдерінде жазылып 1935 жылы «Мемлекеттік терминком бюллетенінің» №1 және №4 сандарында жарық көрген «Қазақ тілінің емлесін өзгерту жайлы», «К пересмотру казахской орфографии» атты мақаласында баяндайды. Мақала латын графикалы қазақ жазуының емле ережелері мен жазу заңдылықтарындағы кемшіліктерді түзету мақсатында жазылған. Ғалым емле ережемінде отыз шақты ереже таза қазақша және термин сөздердің емлесіне арналғанымен, елдің сауатты жаза алмауының, емледегі олқылықтардың себеп-салдарларын ашып көрсетеді. Ол жеңіл емле ережесін жасау үшін ереже мен ережеге сәйкеспейтін қалыптардың санының аз болуы ғана емес, сондай-ақ ол қалыптардың тілде бар емлеге сәйкестеліп ереже болып шығуы шарт екенін ескертеді. Ғалым сол кезеңде жиі қолданылған «коммунист» деген кірме сөздің он алты түрлі жазылып жүргенін айтып, емледе сол сөзді дұрыс жазудың өлшемі боларлық ереженің жоғын сынға алады.

Сонымен қатар Қ.Жұбанов кірме сөздердің жазылуына қатысты кемшілік ретінде емле ережедегі бір-біріне қарама-қайшы екі пікірді атап көрсетеді. Біріншіден, автор о сықылды сөздердің тұрақты таңбасының болмауының себебі қазіргі емле ережеде шет тілден кіретін сөздер мен терминдердің жазылуы қазақ тілінің фонетикасы мен морфологиясының осы күнгі заңдарына сай болуы керек деген ереже бар екенін айтады.

Екіншіден, ол термин сөздердің емлесін қазақ тілі фонетикасының заңдарына бағындыра берудің ақыры күрделі мәселеге әкеп соғатындықтан, бұл талапты жұмсартуға тырысып, «аса бір керек жерлерде болмаса, жат сөздердің түбірін бұзбай жазу керек» деген эклектік бұлтарыс қосқанын жазады.

Ғалым ондай кемшіліктердің терминдерді жазуда ғана емес, қазақ тілінің өз төл сөздерін жазуда да орын алғанын мысалдармен дәлелдеп береді. Мысалы, *асра - асыра, жамра - жамыра, Ахмет - Ахымет, Абралы - Абыралы, көбрек - көбірек, ру - ұру, рет - ірет*. Немесе, *жар қанат - жарғанат, қол қабыс - қол қабыс - қолғабыс, жарым ес - жармес, иін ағаш - иін ағаш, аш көз - ашкөз - ашгөз, жаздың күні - жазды күні - жазды күн - жаздыгүн, бара жатыр - баражатыр – баратыр* тәрізді естілуі әртүрлі сөздер, біріккен кіріккен сөздер түрліше жазылып, бір ізге түспегенін көрсетеді (2, 340-б.).

Қ.Жұбанов осыған орай емле жөнінде қазақтың әдеби тілінде қолданылатын барлық сөздер дұрыс жазылып, әрқайсысының өзіне тән тұрақты таңбасы болуы керектігін, әрі сол тұрақты нұсқадан ауытқыған жазулардың бәрі қате деп танылуы тиіс екенін көрсетеді. Бірақ ол үшін әр сөздің тегін анықтап, бірін «таза қазақша», бірін «тегі жат» деп бөлудің қажеті жоқ екенін, қайдан шықса да, қазақ тіліне енген кез келген сөз қазақтың өз сөзі ретінде танылуы керек екенін айтады. Сонымен, Қ.Жұбанов емле мен терминологияның қызметі қалың еңбекшінің қолын мәдениетке жеткізу болғандықтан, емлені ең алдымен, қалың елге, еңбекші бұқараға түсінікті, жеңіл қылып шығару жағына баса назар аудару қажет деп есептеген. Сонымен қатар, тілдің ілгері басып өсуі үшін оның емлесі мен термин мәселесі дұрыс шешілуі тиіс екенін, сондықтан емле ережелері мен принциптерін белгілеуде әлеуметтік факторлармен қатар таза тілдік деректер мен дәлелдерге сүйену керек деп көрсетеді.

Қазақ жазуы латын графикасына ауысқаннан кейін Қ.Жұбанов «Қазақ тілінің жазуы мен әліпбиін өзгерту жобасы», «Қазақ әліпбиінің жобасы», «Қазақ әліпбиін реформалау жобасына», «Қазақ жазуын қайтадан қарау» атты зерттеу еңбектерін жазады. Атауларын қазақ тілінде бергенімізбен, бұл зерттеулердің барлығы кезінде орыс тілінде жазылып, «Мемтерминком бюллетені» басылымының әр санында жарияланған еді.

«Қазақ тілінің жазуы мен әліпбиін өзгерту жобасында» Қ.Жұбанов жазу мен әліпбиге байланысты бес ұсыныс жасайды.

1. Алғаш қабылданған латын графикасына негізделген қазақ әліпбиіндегі дыбыстар санын отыз үштен жиырма сегізге азайтады. Атап айтқанда, қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың тілдің қатысына қарай жуан-жіңішке болып бөлінетіні ескере отырып, жіңішке дауысты дыбыстарды арнайы таңбасыз, дәйекше белгісі арқылы ажыратып белгілеуді ұсынады. Сөйтіп, дауысты дыбыстарды дәйекше арқылы жуан, жіңішке түрінде **а** – [a] [ə]; **о** – [o] [ø]; **у** – [y] [y]; **ь** – [ы] [i] бір ғана таңбамен береді. Ал «е» дыбысы тек жіңішке қолданылады деп көрсетеді. Дауыссыз дыбыстар санын он сегіз деп есептейді.

2. Дыбыстарды бір графемамен белгілеу туралы ұсыныс енгізеді. Ұсыныс бойынша, қосарланған дыбыстар – ұу, үу, ый, ій – бір ғана таңбамен берілуі тиіс. Яғни, ұу мен үу дыбыстары **u** (**y**) арқылы, ал ый мен ій дыбыстары **i** (**u**) таңбасымен жазылады. Мысалы: **suu** орнына **su**, **kesuu** орнына **kesu**, **oqıjdy** орнына **oqıdy**, **bekijdi** орнына **bekidi**.

3. Күрделі сөздерді бірге жазу турасында біріккен сөздер егер біртұтас ұғым білдірсе, оларды бірге жазу ұсынылады. Мысалы: **cermai** – керосин (cer – жер, mai – май), **bescıldyq** – бесжылдық, **yjqoian** – қоян (үй қояны), **qolqap** – қолғап (қол – қол, қап – қап).

4. «ь» таңбасының (ы, і) қолданылуын келесі жағдайларда шектеу ұсынылады:

а) алғашқы ашық буында – **cyan**, **bilek**, **pirizma** тәрізді сөздер **slan**, **blek**, **prizma** түрінде жазылады. б) барлық тұйық буында: **balq**, **'bork**, **qrman**, **brge**, **blmpaz**. в) ашық буындарда және сонор дыбыстың алдында не екі сонор арасында: **asra** (асьра емес), **azraq** (азьрақ емес), **caғna** (сағьна емес), **baqla** (бақьла емес), **batraq** (батырақ емес). г) егер сөздің мағынасы өзгермесе, «r» дыбысының алдында «ь» жазылмайды: **ru** – «ру» мағынасында (uruv емес), **ret** – «рет» мағынасында (iret емес). Бірақ, «ь» таңбасы мағынаны нақтылау үшін қолданылуы мүмкін: **yru** – «сабау» мағынасында (ru емес), **ьret** – «тері сыпыруға мәжбүрлеу» (ret емес).

5. Сұраулық және шылау сөздерді бірге жазу туралы. Алдыңғы дыбыстардың әсеріне бағынып бөлек жазылып жүрген кейбір сұраулық және шылау сөздер бірге жазылуы керек:

barama?, **barғansn**, **kelgesn** [3, 523 б].

Қ.Жұбанов зерттеуіндегі бес ұсыныстың барлығы бірдей, әсіресе, төртінші, бесінші бөлімдегі қысаң **ы, і** дыбыстарының қолданылуы мен демеулік шылаулардың жазылуына байланысты тұжырымдары қабылданған жоқ. Ал **ұу, үу, ый, ій** қосынды дыбыстарын жазуда **у, и** әріптерімен таңбалау туралы айтқан ұсынысы кейін 40-жылдары қазақ жазуы кириллицаға ауысқан кезде мақұлданды. Сондай-ақ ғалымның дәйекшені сақтау туралы ұсынысы 1938 жылы кириллицаға ауысу туралы жобадан назардан тыс қалды.

Негізінде, Қ.Жұбановтың қазақ әліпбиінде дәйекшенің орнын дәл бағамдап, оны сақтауға ұмтылуы қазақ жазуы мен орфографиясы мәселесінде тіліміздің айырықша қасиеті - үндестік заңын үнемі назарда ұстауымен тығыз байланысты еді. Жалпы, Қ.Жұбанов кезінде араб әліпбиіне негізделген қазақ жазуындағы дауысты дыбыстардың жуан-жіңішкелігін айыру үшін А.Байтұрсынов енгізген дәйекшенің ролін дұрыс бағалап, «что и отказ от этой системы при принятии латинского алфавита произошел по нажиму Ученого совета ВЦКНА, а не по инициативе Казахстана» деп, латын жазуына ауысу Бүкілодақтық орталық жаңа әліпби комитеті Ғылыми кеңесінің қысымы екенін ашық жазады [4, 507-б].

Қ.Жұбанов қазақ әдеби тілінің терминологиялық жүйесінің қалыптасуы мен дамуына, сондай-ақ осы саланың ғылыми тұрғыдан зерттелуіне айрықша үлес қосты. 1933 жылы Қазақ АКСР Халық Комиссарлар Кеңесінің №508 қаулысы негізінде Мемлекеттік терминологиялық комиссия (Мемтерминком) құрылып, оның төрағасы болып Қ.Жұбанов тағайындалды. Ол комиссия жұмысын жүйелі түрде ұйымдастырып, «Мемтерминком бюллетенін» шығаруға бастамашы болды. Бюллетеннің төрт саны жарық көріп үлгерді. Онда терминологияға қатысты ғылыми мақалалармен қатар, комиссияда қаралып, бекітілген терминдер де жарияланып отырды. Сол кезеңде қазақ тілінің латын графикасына негізделген жаңа емле жүйесін және терминологиялық қорын лингвистикалық тұрғыдан жүйелеу - аса маңызды мәселелердің бірі болды. Қ.Жұбанов басқарған комиссия бұл бағытта ауқымды жұмыстар атқарды: жаңа қоғамдық формацияға байланысты енген терминдерді сараптау, оларды түрлі ғылым салаларының мамандарының қатысуымен талқылау, көпшілік талқысына ұсынып, тілді нормалау талаптарына сай түзету, сондай-ақ ұсынылған және бекітілген терминдердің тізімін жасау ісі жолға қойылды.

Айта кету керек, Қ.Жұбановқа дейін де қазақ тіліндегі термин жасау мәселесіне назар аударған ғалымдар болған. Мәселен, А.Байтұрсынұлы «Тіл-құрал» мен «Әдебиет танытқыш» еңбектерінде қазақ тіл білімі мен әдебиеттану салаларына қатысты бірқатар терминдерді қалыптастырса, Х.Досмұхамедұлы («Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы», 1922), Ж.Аймауытұлы («Пән сөздері қалай табылады»), Ә.Ермеков («Емле мен терминологияның кейбір мәселелері»), Н.Төрекұлов («Қазақшадағы жат сөздердің өзгерілу заңы», «Ауропа сөздері», 1926), Е.Омаров («Қазақша пән сөздері»), М.Әуезов («Ғылым тілі»), І.Ахметұлы («Термин туралы») сынды ғалымдар өз еңбектерінде терминология мәселесін арнайы сөз етіп, ой-пікірлерін білдірген.

Қ.Жұбановтың терминология тақырыбына арнаған еңбектерінің саны көп болмаса да, мазмұны терең. Ол 1935 жылы «Мемтерминком бюллетенінің» №2 санында екі тілде жарық көрген «Термин сөздердің спецификасы жөнінде» («О специфике слов-терминов»), «Физика терминдері жайынан», «Математика терминдері жөнінде» атты мақалаларында термин жасаудың ғылыми негіздерін жан-жақты талдаған.

Екі тілде жазылған «Термин сөздердің спецификасы жөнінде» атты мақаласында Қ.Жұбанов тұңғыш рет термин сөздер дегеніміз не, олардың ерекшеліктері, мәні, жасалуы, сондай-ақ ғылыми ұғым мен жай сөз ұғымы арасындағы айырмашылықтарды нақты тілдік деректермен дәлелдеп сипаттайды. Ол термин сөздің басты белгісі деп оның

тұрақтылық қасиетін ерекше атап көрсетеді. Оның пікірінше, термин белгілі бір тарихи кезеңдегі нақты ғылыми ұғымды білдіреді және ол ұғым сол сөздің күнделікті тілдегі мағынасымен сәйкес келмеуі мүмкін. Осы пікірімен байланысты ол былай деп жазады: *«Термин сөзі белгілі бір кезеңдегі белгілі бір ғылыми ұғымды, ұғым болғанда да көбіне жай сол сөздің сөздік мағынасына жуыспайтын ұғымды білдіретін болады. Олай болса, термин сөз қашан өзінің тұрақтылығын қойып екінші бір ұғымға ауып кеткенше тұрақты болып тұрады».*

Орыс тілінде бұл ой термин сөзінің анықтамасы ретінде былай берілген: *«Термином называется специфический вид определенных словесных обозначений, передающих определенные понятия, установленные на данном этапе развития науки и практики, причем передаваемое термином терминологическое понятие может не совпадать со словарным значением, которое присуще данной словесной величине в обыденной жизни».*

Ғалым орыс тілінен енген *атом, психология, яровизация* тәрізді сөздердің мағынасын талдай келіп, тек ғылыми ұғымды білдіретін сөздер ғана аударылатынын, ұғым сол кезде ортақ болғандықтан ол аударылмай жалғыз-ақ түсіндіріліп, анықталып кететінін, сондықтан халықаралық терминдерді аударып алам деу бекершілік болып шығатынын да атап көрсетеді .

Қ.Жұбанов терминология саласындағы келеңсіздіктерге де назар аударады. Оның пікірінше, басты екі мәселе бар: 1. Термин емес сөздердің термин ретінде қолданылуы. Мұндай сөздер белгілі бір стандартты мағынаға ие болып, түсініксіздікке әкеледі. Бұл тілдегі еркіндікке шектесу қойып, қазақ сөздерінің әлсустін әлсіретеді. 2. Халықаралық терминдердің *«жан жүйесі», «пішіндеме»* сияқты баламалармен берілуі ғылыми нақтылықтан алшақтап, аудармадағы өрескелдікке ұрындырады. Терминнің лексикалық мағынасын емес, ғылыми ұғымын аудару қажет, ал халықаралық терминдер өзгеріссіз қабылдануы тиіс.

Қ.Жұбанов термин сөздерді жалпыхалықтық қолданыстағы сөздерден өзгеше, *халықаралық сипатқа ие* бірлік ретінде қарастырады. Ол жай сөз бен термин сөздің мағыналық айырмашылығын нақты мысалдармен дәлелдеп көрсетеді. Мысалы, қазақ тіліндегі *«ат»* сөзі орыс тіліндегі *«конь», «мерин»* сөздеріне, *«сиыр»* сөзі *«рогатый скот»* не *«корова»* сөздеріне ішінара сәйкес келеді. Ал *«толстый»* сөзі кейде *«жуан»,* кейде *«қалың»* деп аударылады, контекске байланысты өзгеріп отырады [5, 351-б.]. Мысалдардан байқағанымыздай, жай сөздердің мағынасы ұлттың тұрмыс-тіршілігі мен мәдени ерекшеліктеріне байланысты өзгеріп отырады және әрдайым өзге тілдегі баламасына дәлме-дәл келе бермейді. Ал ғылыми ұғымдар интернационал сипатқа ие. Сондықтан белгілі бір тілдегі сөз ғылыми ұғымды білдірген жағдайда ғана термин ретінде қабылдана алады. Автор бұл пікірін нақтылау үшін *«тау сағыз», «жабағы»* сияқты сөздерді мысалға келтіреді. Бұл сөздер бастапқыда қазақ халқы үшін жай ғана таныс өсімдік, жануар атаулары болса, белгілі бір ғылыми немесе тауарлық мәнге ие болғанда, олар терминге айнала алатынын айтады. Осы арқылы ол терминдердің пайда болу жолы екі бағытта жүзеге асатынын көрсетеді: біріншісі - әлем халықтары бірдей қолданатын халықаралық терминдер, екіншісі - әр ұлттың өз тілі негізінде жасалатын ұлттық терминдер.

Ғалым халықаралық терминдерді өзгеріссіз қабылдауды қолдай отырып, сонымен бірге қазақ тілінің ішкі ресурстары арқылы жасалған төл терминдерді де орынды қолдану керек екенін айтады. Ол термин қалыптастыруда осы екі қағиданы да тең ұстау қажеттігін баса көрсетеді. Демек, терминдер, бір жағынан, әлемдік ортада кеңінен қолданылатын интернационалдық сөздерден жасалса, екінші жағынан, әр ұлттың өз тіліне аударылып енгізіледі. Терминология саласындағы бұл үрдіс қазақ тіліне де тән

болуы тиіс. Сол себепті Қ.Жұбанов қазақ тіліндегі терминдер бір жағынан интернационал сөздерден алынуы, екінші жағынан, төл сөздер арқылы жасалуы қажет деген пікірде болды.

Сонымен, Қ.Жұбанов терминология мәселесінде термин сөздердің тұрақтылығына, ғылыми ұғымның нақтылығына, интернационалдық сипатына ерекше мән беріп, термин жасаудағы әдістемелік ұстанымдарды негіздеген. Бұл – қазақ терминологиясын ғылыми жолмен қалыптастырудағы алғашқы әрі маңызды қадамдардың бірі болды.

Сонымен қатар Қ.Жұбанов терминдерді қазақ тілінің емле ережелеріне сәйкес қабылдау принциптерін жасап ұсынады. Бұл принциптер 1935 жылы 20 мамырда Алматы қаласында өткен мәдениет қызметкерлерінің I съезінде қаралып, он пункттен тұратын жүйе ретінде бекітілген. Ғылыми негізделген бұл принциптер сол кезеңдегі термин қалыптастыру үдерісінде маңызды рөл атқарды. Соның нәтижесінде қазақ тіліне жаппай енген терминдерді жүйелеу және дұрыс жазу мәселесі колға алынды. Осылайша, қазақ тілінің терминжасам қағидаларының негізі қаланып, халықаралық терминдер мен ұлттық терминдерді бірізді жазу жүйесін қалыптастыруға жол ашылды. Сонымен қатар, термин сөздерге қосымшалар жалғау, соның ішінде, орыс тілінің қосымшаларын жалғау тәртібі айқындала бастады. Аталған принциптер кейін «Қазақ әдеби тілінің терминдері» деген атаумен мақала түрінде «Мемтерминком бюллетенінде» жарық көреді.

Қ.Жұбановтың қазақ терминологиясына қатысты зерттеулерінде кеңестік кезеңнің орыстандыру саясатының әсері де байқалады. Зерттеуші кей жағдайларда қазақ тілінің терминологиялық қорын ұлттық негізде қалыптастыру қағидаттарына қайшы келетін тұжырымдарды ұсынуға мәжбүр болған. Мысалы, халықаралық терминдерді орыс тіліндегідей қабылдау, олардың қазақ тіліндегі баламасының бар-жоғына қарамастан аудармай енгізу мәселелері осының айғағы.

Қ.Жұбанов терминологияның теориялық мәселелерімен шектелмей, терминжасам ісіне де тікелей араласып, нақты терминдерді ұсыну жұмысымен де айналысқан. Бұны оның «Физика терминдері жайынан», «Математика терминдері жөнінде», «Қазақ тілінің грамматикасы» атты еңбектерінде ұсынып қолданған физикалық, математикалық, лингвистикалық терминдері дәлелдейді. Алғашқы мақаласында Қ.Жұбанов аэрошана, жеткізу, жарық толқыны, өлшем бірлігі секілді сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасына талдау жасап, жалпы қырыққа жуық физикалық терминдерді қолдануға ұсынады. Олардың басым көпшілігі кейін физика ғылымы саласында термин ретінде орнығып қалды.

Сонымен қатар Қ.Жұбанов тілімізге математика терминдерін қабылдаудың бірнеше принциптерін бөліп көрсетіп, әр принцип бойынша терминдердің қазақша жасалу ерекшеліктеріне арнайы тоқталады. Нәтижесінде, математика, геометрия, арифметика саласына қатысты жетпістен астам сөздер мен сөз тіркестерінің қолданылу ерекшеліктерін сипаттап, оларды термин ретінде пайдалану үшін көпшілікке өз пікірін білдіруге жоба ретінде талқылауға ұсынады. Кейін ғалым сипаттап ұсынған терминдердің дені аталған ғылым саласында берік орын тепті. [6, 355-б., 360-б.].

Қ.Жұбанов қазақ тілі жөніндегі зерттеулерінде жүзден астам лингвистикалық терминдерді қолданып, ғылыми айналымға енгізген. Сондықтан оның есімі қазақ тілі терминологиясының қалыптасуымен тығыз байланысты. Жалпы, ғалымның лингвистикалық терминологияны қалыптастырып дамытудағы орны арнайы зерттеуді қажет ететін тақырып. Сонымен, Қ.Жұбанов терминжасам процесінде физика, математика, қазақ тілі ғылымының терминдерін зерттеп, терминология ғылымының лингвистиканың дербес саласы болып қалыптасып дамуына жол салды.

Қорытынды. Қазақ тілінің орфографиясы, жазу жүйесі, әліпбиі, терминологиясы мәселелерінің ғылыми тұрғыда зерттелуі алғаш А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы,

т.б. алаш қайраткерлерінің, ағартушыларының еңбектерінен бастау алады. Бұл бағыт кейін Қ.Жұбанов зерттеулерінде теориялық және практикалық жағынан терең зерделеніп, қазақ тіл білімінің дербес зерттеу нысанына айналды. Сондықтан қазақ тіл білімі ғылымының қалыптасып даму тарихында ғалымның ғылыми зерттеу еңбектері маңызды орын алады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Жұбанов, Қ. «Әліппеміз бұқарашыл болсын». Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. [Текст] / Қ. Жұбанов. – Алматы: «Ғылым», 2010.
- 2 Жұбанов, Қ. «Қазақ тілінің емлесін өзгерту жайлы». Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер [Текст] / Қ. Жұбанов. – Алматы: «Ғылым», 2010.
- 3 Жұбанов, Қ. «Проект изменений орфографии и алфавита казахского языка». Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. [Текст] / Қ. Жұбанов. – Алматы: «Ғылым», 2010.
- 4 Жұбанов, Қ. «Проект казахского алфавита». Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. [Текст] / Қ. Жұбанов. – Алматы: «Ғылым», 2010.
- 5 Жұбанов, Қ. «Термин сөздердің спецификасы жөнінде». Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер [Текст] / Қ. Жұбанов – Алматы: «Ғылым», 2010.
- 6 Жұбанов, Қ. «Физика терминдері жайынан», «Математика терминдері жөнінде», «Қазақ тілінің грамматикасы». Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. [Текст] / Қ. Жұбанов – Алматы: «Ғылым», 2010.

REFERENCES

- 1 Zhubanov, K. «Alippemiz bukarashyl bolsyn». Kazakh tili zhonindegi zertteuler. ["let our Alphabet be the people's". Research on the Kazakh language.]. Almaty: «Gylym», (2010): – (In Kaz)
- 2 Zhubanov, K. «Kazakh tilinin emlesin ozgertu zhajly». Kazakh tili zhonindegi zertteuler ["On changing the spelling of the Kazakh language". Research on the Kazakh language]. Almaty: «Gylym», (2010): – (In Kaz)
- 3 Zhubanov, K. «Proekt izmenenij orfografii i alfavita kazakhskogo jazyka». Kazakh tili zhonindegi zertteuler. [The Project changes the spelling and Alphabet of the Kazakh language". Research on the Kazakh language]. Almaty: «Gylym», (2010): – (In Kaz)
- 4 Zhubanov, K. «Proekt kazakhskogo alfavita». Kazakh tili zhonindegi zertteuler. ["Project of the Kazakh alphabet". Research on the Kazakh language]. Almaty: «Gylym», (2010): – (In Kaz)
- 5 Zhubanov, K. «Termin sozderdin specifikasy zhoninde». Kazakh tili zhonindegi zertteuler. ["On the specifics of term words". Research on the Kazakh language] Almaty: «Gylym», (2010): – (In Kaz)
- 6 Zhubanov, K. «Fizika terminderi zhajynan», «Matematika terminderi zhoninde», «Kazakh tilinin grammatikasy». Kazakh tili zhonindegi zertteuler. ["On terms of Physics", "on terms of mathematics", "grammar of the Kazakh language". Research on the Kazakh language]. Almaty: «Gylym», (2010): – (In Kaz)

Кайыров Асан Бакиевич^{*1}

Кандидат филологических наук, доцент, ассоциированный профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Республика Казахстан, 090006, г. Уральск, проспект Н. Назарбаева, 194, assan.kairov@mail.ru, ORCID ID: 0009-0000-0657-6770

ВОПРОСЫ ОРФОГРАФИИ, ПИСЬМА И ТЕРМИНОЛОГИИ В РАБОТАХ К. ЖУБАНОВА

Аннотация. В данной статье рассматриваются научные взгляды К.Жубанова на орфографию, письмо и терминологию казахского языка. Основная цель статьи раскрыть значение исследований ученого, касающихся основных принципов казахской письменности, важности закона сингармонизма, проекта казахского алфавита на основе латинской графики, образования и написания терминов. При написании работы были использованы описательный, аналитический и историко-сравнительный методы. Результаты исследования показывают, что большая часть научных трудов К.Жубанова 1920-1930-х годов тесно связана с теоретическими и практическими вопросами, возникшими в связи с переходом казахской письменности на латинскую графику. Особенно важными являются положения ученого о фонетическом принципе как основе казахской письменности, его мнение о принадлежности казахского языка к агглютинативным языкам, в которых аффиксы присоединяются согласно закону сингармонизма, его предложения по усовершенствованию правил орфографии и письменных норм латинизированной казахской письменности, размышления о написании заимствованных и некоторых исконных слов, предложения по вопросам письма и алфавита, определения и особенности терминов, принципы терминообразования, различия между лексическим значением слова и научным понятием - всё это представляет собой значимые научные новшества того периода. Ученый подтверждает и аргументирует свои взгляды с помощью конкретных примеров.

Ключевые слова. Орфография, правила орфографии, письмо, нормы письма, латинская графика, алфавит, сингармонизм, гласные, согласные, аффиксы, термины, принципы терминообразования и др.

Кауыров Асан Бакиевич^{*1}

Candidate of philology, Associate Professor, Associate Professor, West Kazakhstan innovation and Technology University, Republic of Kazakhstan, 090006, Uralsk, N. Nazarbayev Ave., 194, assan.kairov@mail.ru, ORCID ID: 0009-0000-0657-6770

SPELLING, SCRIPT AND TERMINOLOGY ISSUES IN Q.ZHUBANOV'S WORKS

Abstract. This article examines Q.Zhubanov's scholarly perspectives on the spelling, script, orthography and terminology of the Kazakh language. The main objective of the article is to highlight the significance of the scholar's research on the fundamental principles of Kazakh writing, the importance of the phonetic harmony (synharmonism) rule, the draft of the Kazakh alphabet based on Latin script, the formation and spelling of terminology. In the process of writing this work, descriptive, analytical, and historical-comparative methods were employed.

Research findings indicate that the majority of Q.Zhubanov's scholarly works from the 1920s–1930s are closely related to the theoretical and practical issues that arose during the transition of Kazakh writing to the Latin script. In particular, the scholar's identification of the phonetic principle as the foundation of Kazakh writing, his view that the Kazakh language

belongs to the group of agglutinative languages, and that suffixes are added according to the rules of phonetic harmony, his opinions on refining the orthographic rules and writing conventions of the Latin-based Kazakh script, his thoughts on the spelling of loanwords and some native words, as well as his proposals related to writing and the alphabet, definitions and features of terms, term formation, the conceptual essence of terms, and distinctions between word meaning and scientific concepts — all represent significant scholarly innovations of that time. The scholar supports and substantiates his views with concrete examples.

Key words. Spelling, orthographic rules, script, writing conventions, Latin script, alphabet, orthography, phonetic harmony, vowel, consonant, suffixes, terminology, principles of term formation, etc.